

نقدی بر کتاب درآمدی بر شاخص‌های بانک‌داری اسلامی

ابوالقاسم توحیدی‌نیا*

چکیده

کتاب *درآمدی بر شاخص‌های بانک‌داری اسلامی* تلاشی است ارزش‌مند برای فراهم‌سازی زمینه‌های تحقق هرچه بیش‌تر بانک‌داری اسلامی از طریق توسعه مبانی علمی لازم آن و مانند اغلب آثار علمی، از نقاط مثبتی برخوردار بوده، اما کاستی‌هایی هم دارد. لذا در جهت برجسته‌کردن نقاط مثبت و کمک به اصلاح کاستی‌های آن، نگارنده این مقاله تلاش می‌کند با بررسی انتقادی کتاب مزبور به‌روش تحلیل - توصیفی، ابتدا نقاط مثبت آن و سپس مهم‌ترین نقاط ضعف یا کاستی‌های آن را برشمرد. از جمله نکات قوت کتاب عبارت‌اند از: الف) پرداختن به موضوع عدالت در بانک‌داری و شاخص‌های تحقق آن، ب) رویکرد انتقادی به فرایند قرض‌الحسنه در بانک‌داری ایران و ارائه شاخص اسلامی در این حوزه، ج) نقد سیستم بانکی کشور از منظر میزان تحقق ربا، غالباً با رویکرد فلسفی کلامی، و د) نگاه به سایر ضوابط شرعی صحت معاملات (از جمله غرر) در بانک‌داری اسلامی. از سوی دیگر، در بیان مهم‌ترین کاستی‌های این اثر، می‌توان به این موارد اشاره کرد: الف) ضعف در شاخص‌سازی، ب) عدم اکتفا به شاخص‌ها بر مبنای برشمرده‌شده برای بانک‌داری اسلامی، ج) نپرداختن به برخی از مهمات ضوابط شرعی معاملات در حوزه بانک‌داری اسلامی، و د) عمیق نبودن بحث‌ها.

کلیدواژه‌ها: بانک‌داری اسلامی، شاخص اسلامی، رویکرد انتقادی.

* استادیار دانشکده اقتصاد، دانشگاه تهران، a.tohidinia@ut.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۲/۲۶، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۰۷/۱۰

۱. مقدمه

باتوجه به این که براساس اصول دوم تا چهارم قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران کشور ما باید براساس حق و عدل و مبتنی بر ارزش‌های اسلامی پایه‌گذاری و اداره شود، پژوهش در حوزه اقتصاد و مالیه اسلامی سبب می‌شود که زمینه لازم برای تحقق اهداف بالا هرچه بیشتر و در حد توان فراهم شده و ما را به استانداردهای نظام اجتماعی اقتصادی مدنظر اسلام نزدیک‌تر گرداند، لذا پژوهش در این حوزه امری ضروری و بسیار بااهمیت است. ازسوی دیگر، سیستم بانکداری یک کشور نقش بسیار اساسی در چگونگی عملکرد آن نظام اقتصادی ایفا می‌کند. بنابراین، تحقیق در حوزه بانکداری اسلامی جزء مهم‌ترین تحقیقات اقتصاد و مالیه اسلامی محسوب شده و باتوجه به نکته بالا از جایگاه ویژه‌ای جهت نیل به نظام اقتصادی اسلام برخوردار است. در نتیجه، تألیف کتاب *درآمدی بر شاخص‌های بانک‌داری اسلامی* تلاشی درخور توجه در این حوزه بوده و بسیار مورد تقدیر است، اما نظریه‌ها و بحث‌های علمی برای آن که قوام یافته و اثربخشی بیش‌تری یابند، لازم است در بوتۀ نقد و بررسی قرار گرفته و به اصطلاح چکش‌کاری شوند تا نقاط قوتشان برجسته‌گشته و نقاط ضعفشان نمایان شود و بدین ترتیب مسیر تحقیقات بعدی با ویژگی قوت‌های بیش‌تر و ضعف‌های کم‌تر هموارتر گردد. با این هدف، کتاب مزبور مورد بررسی انتقادی قرار گرفته و ابتدا نقاط مثبت آن و سپس نقاط ضعف یا کاستی‌های آن برشمرده شده است.^۱ البته دیکته نانوخته است که غلط ندارد^۲ و لذا برشمردن برخی کاستی‌هایی که در حد معلومات جزئی نگارنده این سطور است چیزی از اهمیت و ارزش‌های این اثر کم نمی‌کند مضاف بر این که در موضوعات مشکل و چالش‌برانگیزی مثل موضوع این کتاب، نقدها ممکن است به‌متابۀ قضاوت کردن درباره کُشتی از بیرون گود هم باشد.

۲. نقاط قوت کتاب

۱.۲. اهتمام به موضوع عدالت و شاخص‌های آن در بانک‌داری

فارغ از اهمیت و اولویت داشتن موضوع مورد توجه کتاب، که ذکر شد، اولین نکته مثبت کتاب آن است که در فصل اول آن به بحث درباره میزان تحقق عدالت در بانک‌داری و شاخص‌های آن پرداخته شده است. براساس آموزه‌های اسلامی که بخشی از آن در ابتدای همین فصل کتاب آمده، عدالت مهم‌ترین هدف و شاید تنها هدف غایی اسلام در سطح جامعه در برقراری یک نظام اجتماعی اقتصادی اسلامی است^۳ اما به‌رغم جایگاه والا و

بی‌بدیل عدالت اجتماعی - اقتصادی از منظر اسلامی تحقیقات اقتصاد اسلامی و به‌ویژه تحقیقات حوزه بانک‌داری و مالی اسلامی موضوعاتی از قبیل «مفهوم عدالت»، «زمینه‌های تحقق عدالت»، «شاخص‌های ارزیابی عدالت»، و سایر موضوع‌های مرتبط با این مفهوم را کم‌تر مورد توجه قرار می‌دهد؛^۴ حال آن‌که به نظر می‌رسد باید روند تحقیقات اقتصاد و مالی اسلامی برعکس می‌بود. اما خوش‌بختانه نویسندگان محترم عنایت لازم را به این امر داشته و موضوع شاخص‌های بانک‌داری اسلامی را با شاخص تحقق عدالت در این حوزه شروع کرده‌اند که تاحدودی کمبودها را جبران می‌کند.

۲.۲ طرح رویکرد انتقادی به وضع موجود قرض الحسنه

در تحقیقات موجود در بانک‌داری اسلامی، آثار کاربردی با رویکرد انتقادی و ارزیابی وضع موجود از یک سو و با رویکرد شاخص‌سازی از سوی دیگر، در حوزه عمومی بانک‌داری و در حوزه تخصصی قرض الحسنه کم‌تر و به‌ندرت مشاهده می‌شود^۵ لذا تحقق این امر در فصل دوم کتاب، هم به تقویت مبانی نظری و هم به عملیاتی‌کردن بحث قرض الحسنه به شیوه صحیح و اسلامی آن در کشور کمک کرده و لذا از مزایای این کتاب محسوب می‌شود.

۳.۲ اتخاذ رویکرد فلسفی - کلامی در طرح موضوع ربا در بانک‌داری ایران

در فصل سوم کتاب درباره ربا و شاخص‌های آن به‌صورت مبسوط صحبت شده است. در این زمینه قابل ذکر است که اگرچه بحث از ربا در ادبیات موجود بسیار به چشم می‌خورد، رویکرد نویسندگان محترم در این فصل غالباً فلسفی - کلامی بوده و لذا این فصل را از کارهای قبلی در این حوزه متمایز ساخته است؛ چراکه بحث‌های گذشته عمدتاً رویکرد فقهی داشته‌اند، اما در این جا، وجه قالب رویکرد فلسفی - کلامی است یا حداقل بخش قابل ملاحظه‌ای از بحث‌ها بر مبنای فلسفی - کلامی تدوین شده است که جای خالی آن در ادبیات موجود، احساس می‌شد؛^۶ اگرچه برخی تحقیقات انگشت‌شمار با این ویژگی در ادبیات گذشته وجود دارد (مانند عیوضلو و کریمی‌ریزی ۱۳۹۴).

۴.۲ طرح سایر ضوابط شرعی صحت بانک‌داری (علاوه بر بحث ربا) در این کتاب

فصل چهارم کتاب هم تلاش کرده است علاوه بر بررسی جنبه ربا در بانک‌داری، سایر ضوابط شرعی صحت معاملات (از جمله غرر) را در فعالیت‌های مختلف این حوزه

مورد اشاره و بررسی قرار دهد که این هم به نوبه خود خیلی ارزشمند است؛ چراکه در بحث‌های بانکداری اسلامی، محوریت کارهای پژوهشی در حد بسیار بالایی با بحث ممنوعیت ربا بوده است و سایر ضوابط شرعی تا حد زیادی در حوزه بانکداری در داخل کشور مغفول مانده است. اگرچه طی این فصل مشخص می‌شود که از بین سایر ضوابط شرعی، عملاً تنها ضابطه غرر است که مورد توجه قرار گرفته و بقیه ضوابط تقریباً مورد بررسی قرار نگرفته است.

۳. کاستی‌ها

همان‌طور که در مقدمه آمد، ذکر کاستی‌های مورد نظر نگارنده این سطور به معنای کم‌اهمیت یا کم‌ارزش بودن کتاب مزبور نیست، بلکه تلاشی است برای چکش‌کاری تحقیقات مهمی از این دست تا در آینده شاهد تحقیقاتی با نکات مثبت بیشتر و احیاناً کاستی‌های کم‌تری باشیم. کاستی‌هایی که به نظر نگارنده رسیده است، به لحاظ اهمیت، به سه دسته «بسیار مهم»، «مهم»، و «با درجه اهمیت کم» قابل تقسیم‌اند که به دلیل رعایت محدودیت حجم نوشتار، تنها دسته اول، یعنی «کاستی‌های بسیار مهم» در این بخش بیان شده است. این کاستی‌ها به ترتیب تنظیم بخش‌ها و فصول مختلف کتاب از پیش‌گفتار شروع شده و با کاستی‌های فصل چهارم به پایان خواهد رسید.

۱.۳ پیش‌گفتار

از عنوان کتاب برمی‌آید که مؤلف و همکاران محترم تلاش می‌کنند به بررسی و تبیین شاخص‌های ارزیابی سیستم بانکی به منظور انطباق یا حتی المقدور عدم ناسازگاری آن با دین اسلام بپردازند و در این راستا در قسمت پیش‌گفتار (صفحه ۱۶) ذکر شده است که در این کتاب شاخص‌هایی برای ارزیابی چهار موضوع: حذف ربا، تحقق عدالت، موضوع غرری بودن یا نبودن قراردادها، و ارزیابی میزان تحقق قرض‌الحسنه در نظام بانکداری اسلامی ارائه شده است. گفتنی است که به‌طور حتم این چهار موضوع جزء موضوع‌های مورد توجه اسلام‌اند که ربط وثیقی با حوزه بانکداری پیدا می‌کنند و از این جهت ارائه شاخص برای این موارد در تناسب با عنوان کتاب است. اما بحث آن است که این موارد تنها موارد مورد توجه و اهتمام اسلام در حوزه مالی و بانکداری اسلامی نیستند و موارد متعدد دیگری از این دست را می‌توان برشمرد که ملاک ارزیابی اسلامی بودن یا نبودن یک

نظام بانک‌داری می‌توانند قرار بگیرند، اما نگرفتند. مانند میزان قماری بودن سیستم بانکی، میزان ابتلای نظام بانک‌داری به اکل مال به باطل، میزان نقش سیستم بانکی در بی‌ثبات کردن اصل و اساس نظام اسلامی، میزان تحقق مشارکت واقعی در بخش قراردادهای مشارکتی، و ... ولی توضیحی در این زمینه در پیش‌گفتار ارائه نشده است که منطبق انتخاب این چهار موضوع و ملاک اولویت احتمالی آن‌ها چه بوده است. البته این ضعف تاحدی در فصل چهارم کتاب برطرف شده است؛ بدین ترتیب که با طرح عنوان کلی «شاخص انطباق قراردادهای بانکی با ضوابط فقه اسلامی در حوزه تخصیص» علاوه بر منع ربا و قرض ربوی، ضوابط فقهی دیگری از قبیل ضرر و ضرار، اکل مال به باطل و هم‌چنین ضوابط مربوط به تحقق عقود مشارکتی مانند شرکت و مضاربه مورد توجه قرار گرفته است. البته باز هم مشخص نیست که چرا برخی ابعاد اسلامی بودن نظام بانک‌داری مورد توجه قرار نگرفته و احیاناً مغفول مانده است. مانند ارزیابی بخش تجهیز منابع به سبب سازگاری آن با ضوابط عمومی قراردادها. در مجموع منطبق نحوه انتخاب موضوعات مشخص نشده و بیان نگاشته است که آیا این موضوعات در مقایسه با موضوعاتی که انتخاب نشده‌اند، از اولویت خاصی برخوردار بوده‌اند یا انتخاب سلیقه‌ای مؤلف محترم و همکاران از این قرار بوده یا دلایل دیگری برای این موضوع در بین بوده است.

۲.۳ فصل اول: شاخص‌های عدالت‌محوری در بانک‌داری اسلامی

۱.۲.۳ عدم استفاده و استناد به منابع دست‌اول و اصیل

یکی از ویژگی‌های نامناسب این فصل عدم استفاده و استناد به منابع دست‌اول و اصیل و به‌کارگیری منابع بعضاً ضعیف برای تبیین مسائل و موضوع‌های بسیار مهم است. برای مثال، در بیان اهمیت عدالت از نظر امام خمینی (ره) (صفحه ۲۰۱) به منبعی با عنوان «نظریه عدالت از دیدگاه فارابی، امام خمینی، و شهید صدر» ارجاع داده شده است، به‌رغم آن‌که آثار و نظرات امام خمینی (ره) در دست‌رس بوده و نیازی به مراجعه به منبع دست‌دوم نیست (اگر خود آن منبع از منبع دست‌دوم دیگری نقل قول یا نقل به مضمون نکرده باشد). این موضوع زمانی جدی‌تر می‌شود که مشاهده می‌کنیم حتی در نقد و بررسی تعاریف و نظریات اندیشمندان غیرمسلمان در باب عدالت هم از منابع فارسی استفاده شده و تقریباً به اصل منابع به‌هیچ‌وجه رجوع نشده است. طوری که فقط یک منبع انگلیسی برای این فصل مورد استفاده قرار گرفته است^۷ و حداکثر از ترجمه آثار اندیشمندان غربی استفاده شده

است.^۸ حد پایین موضوع هم مربوط به آثار برخی محققان داخلی است که برداشت‌هایی از نظریات این اندیشمندان غربی در آثار خود ارائه کرده‌اند، مانند مقاله «عدالت اقتصادی از نظر هایک و اسلام». عدم استفاده از منابع دست‌اول به‌ویژه منابعی که به زبان‌های دیگر تألیف شده‌اند این آسیب را دارند که محقق را محدود خواهد ساخت به فقط آن قسمت از نظریات یک اندیشمند که آثار دست‌دوم و دست‌چندم منعکس کرده‌اند و این درحالی است که ممکن است با مراجعه به منبع اصلی، بسیاری از نکات مفید و مؤثر به‌دست آید که در غیراین صورت، مغفول می‌ماند.

۲.۲.۳ کاستی‌های بخش «نقد و بررسی تعاریف عدالت در اقتصاد متعارف»

اول، برخی از تعاریف ذکرشده اصولاً نقد و بررسی خاصی نشده است، مانند تعریف افلاطون از عدالت (صفحه ۲۸) و لذا اهمیت و ضرورت ذکر این تعاریف مشخص نیست مضاف بر این‌که نوعی ناسازگاری متن با عنوان این بخش را می‌رساند؛ دوم، برخی از مطالب این بخش اصولاً فراتر از تعریف عدالت در دیدگاهی خاص بوده و به تبیین و بررسی نظریه عدالت و نه فقط تعریف عدالت پرداخته است. مانند نظریه «داروینیست‌های اجتماعی» (social darwinist) و نظریه مارکس و نظریه نوزیک (Robert Nozick) که این امر نشان از مغایرت عنوان با محتوا دارد؛ سوم، موارد متعددی از تعاریف و نظریات مطرح‌شده در این بخش اصولاً صبغه فلسفی دارند و فی نفسه اقتصادی نیستند، بلکه نهایتاً اثرات اقتصادی داشته یا دلالت‌های اقتصادی در پی خواهند داشت، مانند نظریه رالز (Rawls) و نوزیک، فلذا عنوان بخش، یعنی «نقد و بررسی تعاریف عدالت در اقتصاد متعارف»، عنوان دقیقی نیست؛ چهارم، در تبیین نظریه‌های عدالت‌بخشی از هر نظریه مطرح‌شده و بخشی مورد اشاره قرار نگرفته است، ولی مشخص نیست که منطق انتخاب آن بخش خاص از نظریه و حذف بخش دیگر چه بوده است. برای مثال، در نظریه رالز بحث «موقعیت نخستین» (original position) و «پرده جهل» (veil of ignorance)، که نقش مهمی در نظریه دارند، مطرح نشده است؛ پنجم، در نقد نظریات مطرح‌شده مشخص نیست که چرا برخی نظریات نقد دینی شده است، مانند نظریه داروینیسم اجتماعی و ما با نقدهایی از جنس فلسفه اسلامی مواجه می‌شویم، اما برخی دیگر از نظریات نقد فلسفی — اجتماعی می‌شوند مانند نقدهای واردشده به نظریات مارکس، که از ادبیات سرمایه‌داری گرفته شده است (و مثلاً در مورد این‌که نظریات مارکس از جنبه عدالت مورد نظر اسلام چه‌طور ارزیابی می‌شود، سخن چندانی به میان نیامده است و فقط به سه سطر بسنده شده

است) و برخی دیگر در چهارچوب ادبیات متعارف غرب مانند نقد نظریه رالز (و باز هم صحبتی از دیدگاه‌های اسلام در نقد این نظریه نیست) نقد فلسفی - سیاسی می‌شوند و برخی نقد اقتصادی متعارف مانند نظریه هایک و برخی نقد فلسفی - اخلاقی می‌شوند. هم‌چنین مانند نظریه بتنام و ... مشخص نیست که چرا نقد برخی از نظریات متوجه تعریف عدالت است، اما نقد برخی دیگر متوجه شرایط و الزامات تحقق عدالت و ... است. در مجموع، در نقد نظریات عدالت، آنچه در ادبیات وجود داشته به‌طور گزینشی مطرح شده است، اما بدون رعایت رهیافت منسجمی در نقد این نظریات؛ ششم، مشخص نیست که از بین نظریه‌های مختلف در باب عدالت، با چه منطقی این نظریه‌ها انتخاب شده و برخی از نظریه‌های مهم مانند نظریه‌های آمارتیا سن (Amartya Sen) در کتاب *ایده عدالت* (2009 *The Idea of Justice*) که در نقد نظریه رالز است، مورد توجه قرار نگرفته است؛ هفتم، در نقد برخی نظرات مشاهده می‌شود که آن بخش از نظریه که تبیین شده است مورد نقد قرار نگرفته و برعکس بخشی از نظریه نقد شده که چندان تبیین نشده است، مانند نظریه داروینیست‌های اجتماعی، که تمرکزش بر تنازع بقا و ظهور طبقات نابرابر اجتماعی به‌طور طبیعی است، اما در نقد این نظریه، به بحث در مورد ایرادات تفکر دئیسم پرداخته شده است؛ هشتم، در تبیین برخی نظریات عدالت، اصولاً تعریفی از عدالت ارائه نشده است؛ مانند نظریه عدالت هایک. حال آن‌که عنوان این بخش این انتظار را در خواننده ایجاد کرده که تعریفی مشخص از عدالت را مشاهده کند و نقد و بررسی آن را ببیند؛ نهم، بحث‌های بتنام ذیل مبنای فایده‌گرایی ربط مستقیمی به نظریه عدالت و تعریف عدالت ندارد و فایده‌گرایی اصولاً یک نظریه مستقل در باب عدالت نیست، بلکه یک نحله فکری در فلسفه اخلاق است. اگرچه که تأثیرات آن بر برخی نظریات عدالت قابل مشاهده است. جان استوات میل (John Stewart Mill) تلاش دارد نشان دهد که عدالت با فایده‌گرایی سازگار است و تحقق عدالت چیزی جز رعایت ملاحظات مبتنی بر فایده‌گرایی نیست (عربی ۱۳۹۴). بدین ترتیب، از نظر استوات میل هم فایده‌گرایی یک نظریه در باب عدالت به حساب نمی‌آید، بلکه یک نظریه اخلاقی است که وی تلاش می‌کند بگوید با عدالت ناسازگاری ندارد و عدالت ذیل نظریه فایده‌گرایی می‌گنجد. در نتیجه، فایده‌گرایی اصولاً نظریه‌ای در باب عدالت نیست و احتمالاً به همین دلیل است که در تبیین فایده‌گرایی از منظر بتنام و دیگران نویسندگان محترم کتاب (صفحات ۳۷ تا ۴۱) حداقل اشاره‌ای به بحث عدالت شده، طوری که با اغماض می‌توان گفت که ذیل بحث فایده‌گرایی موضوع عدالت و تعریف آن اصلاً طرح نشده است.

در مجموع، با نکاتی که در مورد بخش «نقد و بررسی تعاریف عدالت در اقتصاد متعارف» از فصل اول بیان شد، به نظر می‌رسد که این بخش از کتاب تقریباً هیچ نقشی در تبیین و بررسی موضوع اصلی کتاب، که شاخص‌های بانک‌داری اسلامی است، ندارد؛ حتی این بخش نقش مؤثر مشخصی در تبیین شاخص عدالت‌محوری در بانک‌داری هم ندارد و لذا مشخص نیست بر این بخش از کتاب چه فایده هدف‌مندی در مورد موضوع اصلی کتاب مترتب است.

۳.۲.۳ کاستی‌های بخش «تعریف عدالت اقتصادی در آموزه‌های اسلامی»

اول، مشخص نیست که در تقسیم علوم اسلامی به چهار گروه علوم فلسفی و کلامی، علوم اخلاقی، علوم فقهی، و علوم اجتماعی (صفحه ۵۳) منطقی چنین دسته‌بندی‌ای چیست، بلکه به نظر می‌رسد این دسته‌بندی از ابهامات جدی برخوردار است؛ چراکه اولاً علوم اسلامی از قبیل تفسیر، تاریخ اسلام، منطقی، و ... را شامل نمی‌شود و ثانیاً مشخص نیست چگونه علوم اجتماعی هم‌ارز علوم فقهی و فلسفی به‌عنوان علوم اسلامی قرار گرفته است و ثالثاً در این دسته‌بندی، علوم فقهی شامل چه علومی می‌شود و ...

دوم، در بررسی اصطلاحی «عدالت» در آموزه‌های اسلامی، با تقسیم علوم اسلامی به چهار گروه بالا، ذکر شده است که در علوم اجتماعی اقتصادی اسلامی، «عدالت» به‌صورت «اعطاء کل ذی حق حقه» تعریف می‌شود (صفحه ۵۵)، اما مشخص نیست که چگونه و با چه منطقی و استدلالی چنین تعریفی از عدالت برای این علوم برگزیده شده و تعاریف رقیب از عدالت کنار گذاشته شده است و منشأ این تعریف و اولویت از کجاست. یعنی در تعریف عدالت برای به‌کارگیری در حوزه بانک‌داری اسلامی، که قدم اصلی و مبنایی برای به‌ثمررساندن فصل اول است، به ذکر حداقل‌هایی در حد یک صفحه و بدون هیچ ارجاعی بسنده شده است و این درحالی است که در ذکر تعاریف غربی‌ها از عدالت و نقد و بررسی آن‌ها، که یک کار فرعی است، بیش از بیست صفحه مطلب آمده است. بنابراین، بحث مکفی در تعریف عدالت صورت نپذیرفته است.

سوم، در ارتباط با منشأ حق در اسلام هم مطلب با کاستی‌هایی همراه است. برای مثال، نویسندگان محترم در این زمینه به‌نظر شهید مطهری در مورد منشأ اکتسابی حق اشاره می‌کنند، اما به منشأ فطری و ذاتی حقوق در بیان استاد (۱۳۸۹: ۸۲) وقعی نهاده نشده است و در نتیجه، دلالت یا عدم دلالت آن برای تحقق عدالت در حوزه بانک‌داری اسلامی مورد بحث قرار نگرفته است.

۴.۲.۳ تشخیص غیردقیق کارکرد بانک و غفلت از نقد و بررسی آن

در بخش ۳-۲-۳ که درباره استحقاق‌ها در بانک‌داری اسلامی صحبت شده، آمده است که کارکرد اصلی سیستم بانکی تجهیز و تخصیص منابع بانکی است و باتوجه به تبیین‌هایی که در ادامه کار شده، مشخص است که نویسندگان محترم کارکرد اصلی بانک را واسطه‌گری بین سپرده‌گذاران و تسهیلات‌گیرندگان دیده‌اند. حال آن‌که امروزه کارکرد اصلی بانک‌ها یا لااقل یکی از مهم‌ترین کارکردهای بانک‌ها «خلق پول» است (چه با سازوکاری ضریب فزاینده و چه در چهارچوب «خلق از هیچ») چراکه برای مثال، طبق آمار رسمی، ضریب فزاینده پولی برای اقتصاد ایران در نیمه دوم سال ۱۳۹۷ بیش از هفت بوده است و این خود گویای نقش مهم بانک‌ها در خلق پول است، لذا اتفاقاً بررسی موضوع عدالت در این خصوص، بسیار مهم است کمااین‌که برخی محققان اقتصاد اسلامی مانند حسن (۲۰۰۸) و سانی و همکاران (Sani et al. 2012) پیش از این بدین موضوع پرداخته‌اند. همچنین، بررسی فقهی مشروعیت خلق پول هم موردتوجه برخی صاحب‌نظران بوده است (مانند عالی‌پناه و تاج لنگرودی ۱۹۹۶). باوجوداین، متأسفانه موضوع خلق پول در این کتاب مغفول مانده است.

۵.۲.۳ عدم بررسی وجوهی از حق و عدل در نظام بانکی

بر مبنای تعریف عدالت به «دادن حق هر صاحب حقی به او»، برای بررسی میزان تحقق عدالت در مورد هریک از ذی‌نفعان بانک لازم است دو موضوع موردبررسی قرار گیرد: اول این‌که هریک از ذی‌نفعان آیا به حقوق خود رسیدند یا خیر و دوم این‌که آیا هریک از ذی‌نفعان از منافع و امتیازاتی برخوردار شده است که حقش نبوده است، زیرا همان‌طور که اگر ذی‌نفعی حقی داشته باشد و به او نرسد، به عدالت رفتار نشده، اگر ذی‌نفع حقی نداشته باشد، ولی به او برسد، این‌جا هم به عدالت رفتار نشده است. اما متأسفانه این قسمت دوم بررسی حق و عدل در نظام بانکی (در تجهیز و تخصیص هردو) موردتوجه نویسندگان محترم قرار نگرفته است.

۶.۲.۳ عدم توجه به تکالیف صاحبان حق در نظام بانکی

در اسلام حق و تکلیف دو روی یک سکه‌اند و هر صاحب حقی موظف به انجام تکلیفی است و هیچ محقی را نمی‌توان یافت که مکلف به انجام وظایفی نباشد (جوادی آملی ۱۳۸۴: ۱۱۷) و عدم انجام این وظایف، که در ارتباط با دیگران است، ظلم

به آن‌ها محسوب می‌شود. اما این وجه از عدالت در سیستم بانکی (هم در تجهیز و هم در تخصیص) نیز مورد توجه نویسندگان قرار نگرفته است.

۷.۲.۳ عدم توجه به نسبت میان حقوق مورد نظر اسلام و حقوق مدنظر قانون

در تبیین حقوق ذی‌نفعان سیستم بانکی (در بخش تجهیز و تخصیص هردو) در بانک‌داری اسلامی، انتظار می‌رود که آنچه اسلام مدنظر دارد مورد توجه قرار گرفته و تبیین شود. در این صورت، ممکن است مواردی از حقوق یافت شود که مورد نظر و توجه اسلام است، اما در قانون یا مقررات و آیین‌نامه‌های موجود بدان تصریح نشده است و برعکس، مواردی از حقوق مصرح در قانون، مقررات و آیین‌نامه‌ها و دستورالعمل‌ها هم‌خوانی کلی یا جزئی لازم را با آموزه‌های اسلامی نداشته باشد، اما در بررسی حقوق ذی‌نفعان، این‌گونه نظام‌مندی و سازمان‌دهی مباحث مشاهده نمی‌شود.

۸.۲.۳ عدم تفکیک و تمایز میان نص قانون و اجرای قانون در تحلیل‌ها

نکته دیگر آن است که در بررسی زمینه‌های تحقق عدالت یا ظلم در سیستم بانکی (تجهیز و تخصیص)، لازم است تفکیک منسجمی قائل شد بین آنچه در قانون آمده با آنچه در عمل به مورد اجرا درمی‌آیند، اما چنین تفکیک نظام‌مندی در طرح بحث‌های صورت گرفته، مشاهده نمی‌شود و گاهی بحث‌ها حول محور قانون است و گاهی حول محور نحوه اجرا.

۹.۲.۳ عدم ابتناء بحث‌های لاحق به مبنای سابق

در تبیین حقوق ذی‌نفعان (اعم از سپرده‌گذاران و تسهیلات‌گیرندگان و غیره) قرار بر این بود که منشأ حقوق هر ذی‌نفع طبق تعریف مختار نویسندگان از عدالت، استحقاق اکتسابی هریک از ذی‌نفعان باشد، اما در تبیین حقوق آن‌ها، هیچ اشاره‌ای نشده است به این‌که چه‌طور یک ذی‌نفع از فلان حق برخوردار شده است و از کجای اسلام چنین حقی برای چنان ذی‌نفعی شناسایی شده است. به عبارت دیگر، ذکر تعریف عدالت و ارتباط آن با حق و بحث از منشأ حقوق از منظر اسلامی، که در بخش‌های اول به عنوان مبانی نظری آمد، در مباحث اصلی بعدی چندان مورد توجه قرار نگرفته است و لذا بحث‌های اولیه مطرح شده عملاً بی‌فایده مانده است. برای مثال، مشخص نیست این‌که حاکمیت حق دارد از سپرده‌ها، ذخیره قانونی مطالبه کند، از کجای تعریف عدالت و حق و مبتنی بر کدام اصول و آموزه‌های اسلامی به دست آمده است.

۱۰.۲.۳ عدم استدلال کافی در نسبت‌دادن مسائل و موضوعات به اسلام

در قسمت «استحقاق در حیطة تخصیص منابع بانکی» (۲-۳-۳-۲) بسیاری مطالب که به اسلام نسبت داده شده بدون هیچ ارجاعی است (مانند تسریع در ارائه خدمات) و مشخص نیست این استحقاق‌ها از کدام آموزه‌های اسلامی به دست آمده است، فلذا در حد ادعا باقی مانده‌اند.

۱۱.۲.۳ عدم استدلال راجع به استحقاق فقرا از منابع بانکی

در مورد حقوق فقرا از تخصیص منابع بانکی، مطالب ذکر شده مطالب عمومی در ارتباط با حق فقرا از نظر اسلام است که عمدتاً مربوط به وظایف دولت و ثروت‌مندان می‌شود در ارتباط با آنان و این که منشأ استحقاق آنان از پول ثروت‌مندان و از منابع دولت نیاز است، اما منشأ استحقاق آن‌ها از منابع بانکی مورد بحث قرار نگرفته است، حال آن که مطالعات متعددی (هم‌چون دوسوکی ۲۰۰۸) در این زمینه در گذشته وجود داشته است.

۱۲.۲.۳ عدم توضیح و تبیین کافی برخی مسائل

نسبت‌دادن «رشد متوازن بخش‌های اقتصادی» به عدالت اسلامی بدون هیچ توضیح کافی و مناسبی بوده و می‌تواند نزد خواننده تردید جدی ایجاد کند. به ویژه این که مبنای عدالت دادن حق هر صاحب حقی به او بوده است. البته در این موضوع به تعریف دیگری از عدالت یعنی «وضع الشیء فی موضعه» هم تنها اشاره شده است و توضیحی در این زمینه وجود ندارد. مضاف بر این که این تعریف دوم اصولاً مبنای برشمردن استحقاق‌ها نیست.

۱۳.۲.۳ کاستی‌های قسمت «اصول و شاخص‌های عدالت در بانک‌داری اسلامی»

۱.۱۳.۲.۳ عدم انسجام و پای‌بندی به تعریف مبنایی عدالت در مباحث کاربردی بعدی

این که پس از شناسایی استحقاق هر یک از ذی‌نفعان لازم است شاخصی برای سنجش میزان تعلق هر یک از این حقوق به صاحب حق تعیین شود، کاملاً منطقی و صحیح است. اما این که پیش از این اقدام، تلاش شده است اصل برابری و عدم تبعیض به عنوان شاخص عدالت در بانک‌داری اسلامی معرفی شود (صفحه ۸۰ تا ۸۴) جای تعجب بسیار دارد، زیرا اولاً «برابری و عدم تبعیض» خودش به عنوان یک تعریف رقیب می‌توانست از ابتدا جای

تعریف مختار نویسندگان محترم از عدالت را بگیرد، اما آن‌ها تعریف دیگری را اختیار کردند و دادن حق هر صاحب حقی به او تعریف مبنایی موردنظر نویسندگان بود، لذا با این کار، تغییر تعریف و تغییر مبنای عدالت صورت گرفته که صحیح نیست، زیرا «برابری و عدم تبعیض» با «بهره‌مندی براساس استحقاق‌ها» در مواردی می‌تواند در تضاد و تباین باشد چراکه در مواردی که استحقاق‌ها متفاوت است، عدالت اتفاقاً زمانی تحقق می‌یابد که تبعیض وجود داشته باشد. لذا این عدم انسجام در مبانی نظری اشتباه فاحش در این تحقیق است.

۲.۱۳.۲.۳ ابهام و عدم کارایی لازم شاخص‌های معرفی شده

همان‌طور که از واژه «شاخص» برمی‌آید، به‌طور کلی شاخص‌ها ابزار تشخیص امور در دست بررسی و ارزیابی آن‌ها به حساب می‌آیند. لذا از شاخص‌های «عدم تبعیض در سیستم بانکی» هم این انتظار می‌رود که به‌طور شفاف نشان دهند نظام بانکی تا چه میزان عدم تبعیض را رعایت کرده و عدالت را محقق ساخته است، اما بسیاری از شاخص‌های برشمرده شده (صفحات ۸۴ تا ۸۹) خود ابهام‌های مفهومی دارند و لذا از عهده وظیفه تشخیص و سنجش «عدم تبعیض» بر نمی‌آیند و بدین صورت منطقی به هیچ عنوان نمی‌توان آن‌ها را شاخص نامید. برای مثال، شاخص «برابری کارکنان در ارزیابی سازمانی» به‌عنوان شاخصی برای عدالت در معنای «برابری و عدم تبعیض» در نظر گرفته شده است و این در حالی است که به هیچ عنوان مشخص نیست که منظور از برابری کارکنان در نظام ارزیابی سازمانی دقیقاً به چه معناست و خود آن، علاوه بر نیاز به تعریف و تبیین، نیاز به شاخص‌سازی دارد. شاید بیان شود که برای این منظور در ادبیات مربوطه، هم تعریف و تبیین وجود دارد و هم شاخص. در این زمینه قابل ذکر است که قرار بود تعریف‌ها و شاخص‌ها از آموزه‌های اسلامی استخراج شود که به‌زعم نگارنده چنین تبیین‌ها و شاخص‌هایی در این حوزه وجود ندارد. مثال دیگر در این زمینه شاخص «عدم تبعیض مشتریان در بهره‌مندی از خدمات بانکی» است. این شاخص خودش ابهام دارد و نیاز است به تبیین این مسئله که «عدم تبعیض در جذب سپرده، ارائه تسهیلات، و ...» به چه معناست و با چه شاخصی باید سنجیده شود تا بتوان وصف اسلامی بر آن نهاد، اما بنابر اطلاعات نگارنده این سطور، چنین محتوای اسلامی‌ای تا به حال تولید نشده است. علاوه بر این، اگر قرار باشد بین این فصل و فصول بعدی وحدت رویه وجود داشته باشد، لازم است همانند آن فصول، شاخص‌ها کمی باشد یا در صورت کیفی بودن، سنجه‌هایی برای اندازه‌گیری آن‌ها معرفی شود.

۱۴.۲.۳ ابهام در نسبت میان اصول ضوابط اسلامی با تعریف مختار از عدالت

در مورد اصول ۲-۳ (اصل التزام به مفاد قرارداد و ...)، ۳-۳ (اصل محرومیت‌زدایی سیستم بانکی در صفحه ۹۷ پاراگراف ۳)، ۳-۴ (اصل عدم تداول ثروت)، و ۳-۵ (اصل قانون‌مداری و ...) هم نسبت این اصول با تعریف مبنایی مختار از عدالت مشخص نیست. علاوه بر این، در تبیین شاخص‌های تحقق این اصول نیز همان ایراد پیش‌گفته در مورد ابهام در مفهوم یا ابهام در نحوه سنجش شاخص‌ها وجود دارد و این‌ها اساساً شاخص کاربردی برای ارزیابی تحقق عدالت از نظر اسلام به حساب نمی‌آیند. برای مثال، در شاخص «توازن اجتماعی در امتیازات بانکی» یا در شاخص «توازن منطقه‌ای در ارائه خدمات و تسهیلات: صفحه ۱۰۱)، اصولاً معنای توازن چیست و چه طور می‌توان توازن یا عدم توازن را سنجید و از همه مهم‌تر، اصولاً نسبت این «توازن» با تعریف مختار از عدالت چیست و به طور مثال، اگر توازن‌ها رعایت شود اما بدون استحقاق لازم باشد، آیا این عدالت به حساب می‌آید؟ یا آیا اگر دادن حقوق بر طبق استحقاق‌ها سبب عدم توازن گردد، بی‌عدالتی صورت گرفته است؟ برای مثال، اگر مناطق مختلف بدون استحقاق لازم از خدمات بانکی به طور متوازن بهره‌مند شوند، آیا این‌جا عدالت تحقق پیدا کرده است یا ظلم؟ این ابهامات اساسی دلالت بر کاستی‌هایی در تبیین مبانی نظری و نحوه تبعیت مباحث کاربردی بعدی (ارائه شاخص‌ها) از آن مبانی دارد.

۳.۳ فصل دوم: شاخص قرض‌الحسنه در بانک‌داری اسلامی

۱.۳.۳ عدم تعریف بانک اسلامی

در بخش ۱-۳ کتاب، بیان شده است که پیش از ورود به شاخص کمی قرض‌الحسنه باید به این سؤال پاسخ داده شود که آیا قرض‌الحسنه وظیفه بانک‌داری اسلامی است یا خیر و برای پاسخ به این سؤال، ابتدا باید بانک اسلامی تعریف شود (صفحه ۱۱۸). در مورد این بیان، قابل ذکر است که اولاً با توجه به اهمیت عدالت در اسلام و در بانک‌داری اسلامی، که در فصل اول مورد توجه نگارندگان محترم بود، می‌توانست در این‌جا این سؤال مطرح شود که آیا پرداختن به امر قرض‌الحسنه توسط بانک‌داری اسلامی عادلانه است یا خیر. ثانیاً در بخش ۳-۱-۳، در پاسخ به این سؤال که «بانک اسلامی» چیست، اصولاً پاسخ مشخصی به این سؤال داده نشده است و لذا سؤال ابتدایی فصل، که طبق نظر خود نویسندگان محترم بدون تعریف بانک اسلامی قابل پاسخ نبود، عملاً بدون پاسخ مانده است.

۲.۳.۳ کاستی‌های تحلیل در موضوع قرض الحسنه

در تدوین شاخص برای ارزیابی میزان عملکرد مطلوب بانک‌ها در موضوع قرض الحسنه تلاش شده شاخص‌های جزئی در زمینه‌های مختلف مرتبط با موضوع تدوین شود و در نهایت میانگین این شاخص‌های جزئی به عنوان شاخص ترکیبی نهایی معرفی شده است. در این زمینه نکات ذیل شایان توجه است:

۱.۲.۳.۳ عدم شاخص‌سازی به صورت جامع

در معرفی شاخص با توجه به «اهداف قرض الحسنه» (صفحه ۱۳۰) ذکر شده است که دو هدف «کمک به محرومان» و «مبارزه با ربا» باید مورد توجه قرار گیرد، اما در تعریف شاخص (صفحه ۱۳۴) اثری از پی‌گیری هدف اول در شاخص نهایی مشاهده نمی‌شود. در مورد هدف دوم هم با توجه به این که ذکر شده است که اخذ کارمزد غیر واقعی و بیش از هزینه‌های پرسنلی و اداری از یک سو و اخذ جریمه دیرکرد از سوی دیگر، هر دو ربا محسوب می‌شود، لذا باید تلاش شود شاخص مورد نظر طوری تعریف شود که نقش منفی هردوی این موارد در ارزیابی میزان اسلامی بودن فعالیت‌های قرض الحسنه لحاظ شود، اما در مورد «جریمه دیرکرد»، یا این فاکتور منفی، در شاخص عملاً نادیده گرفته شده است یا برای آن، ناخواسته نقش مثبت در نظر گرفته شده است. در توضیح این مطلب قابل ذکر است که اگر منظور از «مجموع مبالغ دریافتی بیش از اصل وام» مجموع دو قلم «کارمزد دریافت شده» و «جریمه دیرکرد» باشد، با کسر شدن «دیرکرد» که جزء دوم مخرج کسر است، مخرج کسر تنها شامل «کارمزد دریافتی» خواهد شد و در نتیجه شاخص عبارت می‌شود از «نسبت کارمزد حقیقی به کارمزد دریافت شده»، یعنی نقش جریمه دیرکرد نادیده گرفته شده است حال آن‌که در صفحه ۱۳۳ ذکر شده است که هر چه جریمه دیرکرد بیش‌تر باشد باید از حسن عملکرد بانک‌ها کاسته شود. اما اگر منظور از «مجموع مبالغ دریافتی بیش از اصل وام» تنها «کارمزد دریافت شده» باشد، آن‌گاه کسر کردن «جریمه دیرکرد» از آن (در مخرج کسر) بدین معناست که با جریمه دیرکرد بیش‌تر، شاخص بزرگ‌تر شده و حسن عملکرد بانک‌ها افزایش می‌یابد، حال آن‌که باید برعکس باشد.

۲.۲.۳.۳ عدم کمال شاخص‌های معرفی شده در برخی حوزه‌ها

در معرفی شاخص برای ارزیابی عملکرد بانک در جانب تجهیز (صفحه ۱۳۶)، باید گفت که شاخص‌های معرفی شده شاخص‌های کاملی در این زمینه نیستند، زیرا همگی

بر اهمیت سپرده‌گیری و حفظ آن در حساب تأکید دارند، اما با توجه به آنچه در صفحات ۱۲۸ و ۱۲۹ کتاب در مورد انگیزه‌های سپرده‌گذاران قرض‌الحسنه آمده و نظر به این‌که بسیاری از مراجع تقلید انگیزه‌های «کسب امتیاز بانکی» و «کسب جوایز بانکی» را سبب ایجاد شبهه ربا در این سپرده‌گذاری‌ها می‌دانند، هرچه نسبت بیش‌تری از سپرده‌ها با این انگیزه‌ها شکل گرفته باشد، سپرده‌گذاران بانکی از روح واقعی قرض‌الحسنه بیش‌تر دور شده‌اند و لذا این بخش از سپرده‌ها در واقع اصلاً حاکی از امر مهم قرض‌الحسنه از نظر اسلام نیست، بلکه برعکس، نشان از ضعف در آموزه‌های اسلامی متولیان امور بانکی و این سپرده‌گذاران دارد، اما شاخص تعریف‌شده نه‌تنها تلاش نکرده است که بین انگیزه‌ها تفکیک قائل شود (حتی حداقل توضیحات بالا در مورد شبهه ربا هم مورد اشاره نویسندگان محترم قرار نگرفته است)، بلکه به گونه‌ای است که هرچه این انگیزه‌ها بیش‌تر باشد و نسبت سپرده‌های قرض‌الحسنه مبتنی بر آن‌ها بیش‌تر شود، رتبه بانک بالاتر می‌رود و گویی بانک اسلامی‌تر عمل می‌کند، حال آن‌که باید کاملاً برعکس باشد، زیرا چنین انگیزه‌هایی حاکی از عدم التزام به قرض‌الحسنه واقعی است.

۳.۲.۳.۳ نقصان برخی شاخص‌های دیگر

در سمت تخصیص تسهیلات قرض‌الحسنه هم شاخص‌ها ناقص است، زیرا اگر در تخصیص منابع به امر قرض‌الحسنه، این نکته لحاظ نشود که تسهیلات‌گیرندگان باید تا حد امکان نیازمندترین افراد جامعه باشند، نتیجه آن می‌شود که ممکن است برخی افراد قرض‌الحسنه بگیرند؛ حال آن‌که اصلاً نیازمند واقعی نباشند (مانند بسیاری از کارمندان خود بانک‌ها) یا به لحاظ اولویت‌بندی اصلاً اولویت بالایی برای دریافت وام قرض‌الحسنه نداشته باشند. در این صورت، نیازمندان واقعی از تسهیلات قرض‌الحسنه محروم می‌مانند و تسهیلات داده‌شده به غیر نیازمندان واقعی اصلاً قرض‌الحسنه به معنای قرض حسن محسوب نمی‌شود، بلکه تنها قرض بدون بهره است که این، به سبب اسلامی، چندان مورد توجه و اهمیت نیست، زیرا قرض‌الحسنه است که مورد اتمام اسلام است نه قرض بدون بهره. لذا لازم بود در تعریف شاخص، به این نکته توجه شود که چه میزان از تسهیلات قرض‌الحسنه به هدف واقعی‌اش، یعنی رفع فقر و محرومیت‌زدایی و کمک به نیازمندان، اختصاص یافته و چه میزان این طور نبوده است، اما متأسفانه صرف پرداخت تسهیلات مورد توجه نویسندگان بوده و شاخص‌ها براساس آن تعریف شده‌اند.

۴.۳ فصل سوم: شاخص ربا و حیل‌های آن در بانک‌داری اسلامی

۱.۴.۳ عدم بی‌طرفی علمی در مباحث

در مورد بحث ربا و حیل‌های آن در بانک‌داری اسلامی، یکی از موضوعات خیلی مهم مورد توجه در این فصل ربوی بودن یا نبودن انواع فعالیت‌های بانک‌های ایران در بخش تجهیز و تخصیص منابع است، اما طرح بحث به گونه‌ای است که به نظر نمی‌رسد نویسندگان محترم این موضوع را با بی‌طرفی کامل مورد بررسی قرار داده باشند، بلکه برعکس، به نظر می‌رسد آن‌ها تلاش می‌کنند دیدگاه مدنظر خود را تبیین کنند و مورد استدلال قرار دهند و به این جا برسند که بخش وسیعی از فعالیت‌های بانک‌های کشور یا ربوی است یا لااقل شبهه ربا گریبان آن‌ها را گرفته است. این امر شاید چندان عجیب و غیرمعمول و نامطلوب و به‌طور کلی منفی نباشد، زیرا موضوع مورد بحث، به‌طور کامل، ارزشی است و نویسندگان محترم، بر اساس قضاوت‌های ارزشی خود، یکی از دو گزینه بدیل (ربوی بودن بانک‌داری ایران یا غیرربوی بودن آن) را اختیار کرده و استدلال‌های پشت این انتخاب را تبیین کرده‌اند و البته این امر ممکن است نکته مثبتی هم باشد از این جهت که اکثریت قوی (یا شاید قریب به اتفاق) از مباحث اقتصاددانان اسلامی کشور، حول ربوی بودن یا نبودن بانک‌داری کشور، رویکردی کاملاً برعکس این رویکرد را درپیش گرفته و تلاش می‌کند به‌طور کاملاً (یا لااقل اکثراً) یک طرفه بحث کند که بخش وسیع و حداکثری از بانک‌داری ایران واقعاً بدون رباست و مشکلی ندارد. لذا این فصل به سبب طرح مباحث مربوطه با رویکردی غیرمتداول، می‌تواند به تضارب آرا کمک کند و از این جهت میمون و مبارک باشد. مضاف بر این که، شاید این نحوه طرح یک طرفه مباحث توسط نویسندگان محترم به نوعی واکنشی باشد به روند موجود در کشور چراکه هم در فضای علمی و هم در فضای اجرایی، عمدتاً از دیدگاه رقیب این دیدگاه (ربوی نبودن بانک‌داری) حمایت می‌شود و لذا این دیدگاه مهجور واقع شده است. اما با همه این اوصاف، این روند طرح مباحث کاستی‌هایی دارد مانند:

۱.۱.۴.۳ عدم طرح دیدگاه رقیب

به نظر می‌رسد که طرح دیدگاه‌ها و استدلال‌های رقیب تقریباً انجام نشده یا در حداقل غیرمنصفانه‌ای صورت گرفته است و این امکان وجود داشت که به دیدگاه مقابل هم تاحد بیش‌تری پرداخته شود و از طریق استدلال در رد آن دیدگاه‌ها و استدلال‌ها، دیدگاه مختار تقویت شود.

۲.۱.۴.۳ طرح آرای فقها به صورت گزینشی و بدون مبنا

در استدلال برای اثبات دیدگاه مختار، نویسندگان محترم از روش‌های مختلفی از جمله روش فقهی، رویکرد کلامی، استناد به آرای فقها، و آرای صاحب‌نظران اقتصاد اسلامی بهره برده‌اند که رویکرد کلامی و تمسک به فلسفه ربا یا علت و حکمت آن، وجه غالب روشی بوده است.^۹ اما در استناد به آرا و نظرات فقها، متأسفانه آسیب مهمی به این کار و تقریباً همه کارهای قبلی (دیدگاه رقیب) وارد است و آن این است که در استناد به آرا و نظرات فقها، کاملاً گزینشی عمل شده است و هیچ منطق مشخصی در این استنادها نمی‌توان یافت مگر منطق «تأیید دیدگاه مختار». برای مثال، در بحث حیل‌های ربا، عمدتاً دیدگاه امام خمینی (ره) به‌طور مفصل تبیین شده است و در استفاده از استفتائات، در موضوعات مختلف، دیدگاه‌های آیت‌الله خامنه‌ای و آیت‌الله مکارم شیرازی بسیار زیاد منعکس شده است. در حالی که در این موضوعات، فقهای دیگری هم هستند که نظرات مشخصی دارند، اما احتمالاً به دلیل مغایرت با رویکرد نویسندگان، نظرات آنان مورد توجه قرار نگرفتند. البته، این آسیبی است که به‌نوع دیگری در تحقیقات گذشته هم مشاهده می‌شود و محققان برای تأیید نظر خود، گاهی به نظر «مشهور فقها» استناد می‌کنند و گاهی به نظر «مشهور فقهای معاصر»، نظر «فلان آیت عظام»، نظر «فقهای شورای نگهبان» در یک دوره خاص، و غیره. نکته حائز اهمیت آن است که برای استدلال راجع به یک حکم شرعی در یک موضوع مشخص در بانک‌داری ایران، باید معلوم باشد که ملاک کدام یک از موارد بالاست. آیا ملاک نظر فقهی ولی فقیه است یا فقهای شورای نگهبان یا مشهور فقهای معاصر یا مشهور فقهای متقدم یا مشهور فقهای متقدم و متأخر هر دو یا غیر از این‌ها؟ هم‌چنین، برای استخراج نظر مشهور فقها، چه جمعی از فقیهان بزرگ مورد بررسی قرار گرفته‌اند تا نظر مشهورشان مشخص شود و چه جمعی کنار گذاشته شده‌اند و ملاک این انتخاب‌ها چیست. چراکه در برخی مواقع مشاهده می‌شود که در برخی موضوعات، بعضی از فقها و مراجع عظام در دایره فقها و مراجعی که لازم است نظرشان مورد بررسی قرار گیرد، جای می‌گیرند و گاهی همان فقها در برخی موضوعات دیگر، جای نمی‌گیرند.

۵.۳ فصل چهارم: شاخص انطباق قراردادهای بانکی با ضوابط فقه اسلامی در حوزه تخصیص

این فصل، به لحاظ کیفیت انجام تحقیق، از فصول دیگر فاصله قابل ملاحظه‌ای داشته و کیفیت مطلوبی ندارد. دلایل این امر به شرح ذیل است:

۱.۵.۳ عدم طرح مباحث نظری لازم برای شاخص‌سازی

این فصل تقریباً اصلاً (یا حداکثر به میزان بسیار اندک) در جهت هدف اصلی کتاب و پژوهش (که ارائه شاخص برای ارزیابی میزان تحقق بانکداری اسلامی است) حرکت نکرده است. در توضیح این مسئله شایان توجه است که در این فصل، ضوابط عمومی معاملات، به‌طور مستقل، مستدل و مفصل بحث نشده، لذا زمینه لازم برای معرفی شاخص‌های مناسب فراهم نگشته است، بلکه از یکی از آثار آقای حجت الاسلام والمسلمین سیدعباس موسویان استفاده شده و برداشتی کاملاً مجمل از آن طرح گردیده است (صفحه ۲۸۹). در تبیین ضوابط و معیارهای اختصاصی قراردادهای بانکی (صفحه ۳۰۸) هم به کلیاتی که در کتب فقهی (عمدتاً تحریرالوسیله) بیان گشته، بسنده شده و پیچیدگی‌های قراردادهای بانکی در دوران حاضر مورد توجه قرار نگرفته است، لذا در این مورد هم زمینه لازم برای ارائه شاخص‌های مناسب فراهم نشده است و می‌بینیم که شاخص‌های مطرح شده برای ارزیابی نظام بانکی عملاً نوعی «همان‌گویی» است. بدین ترتیب که برای ارائه شاخص‌های «ممنوعیت غرر» از «نسبت قراردادهای غرری به کل قراردادها» استفاده شده و نماگرهایی مانند «نسبت عقود مبادله‌ای همراه با خطر عدم اطلاع از موضوع قرارداد به کل قراردادها»، «نسبت قراردادهای همراه با خطر در چگونگی تسلیم عوضین به کل قراردادها»، و ... در ذیل آن معرفی شده‌اند. با نگاه به این شاخص و نماگرهای ذیل آن، مشاهده می‌شود که غرض از شاخص‌سازی و معرفی نماگرهایی برای آن، در این جا چندان محقق نشده است، زیرا شاخص‌سازی و معرفی نماگر فرع بر تعریف دقیق و تبیین شرایط تحقق «غرر» است که این‌ها انجام نشده است. مثلاً در تعریف غرر و تبیین شرایط تحقق آن، مشخص نشده است که آیا «صرف جهل» یا «جهل همراه با خطر» یا «جهل همراه با خدعه» یا «جهل همراه با خدعه متبج به خطر» یا صورت‌های احتمالی دیگر کدام یک موضوعیت دارد و مستندات اسلامی این موضوع چیست و در هر یک از این موارد، مفهوم کاربردی و قابل‌شناسایی و اندازه‌گیری «جهل»، «خدعه»، و «خطر» چیست و لذا شاخص و نماگرهای مذکور نوعی تکرار شاخص «عدم غرر» است وقتی معنای «خطر» و شاخص و ملاک تشخیص آن به‌طور واضح معرفی نشده است.

۲.۵.۳ عدم معرفی شاخص برای برخی ضوابط شرعی

علاوه بر این، در این فصل برای سایر ضوابط عمومی هیچ شاخصی معرفی نشده است ضمن آن‌که در شمارش ضوابط عمومی، نویسندگان محترم متعرض ضابطه «عدم قمار» اصلاً

نشده‌اند و بیان نکرده‌ند که آیا «عدم قمار» یک ضابطه مستقل است یا می‌تواند ذیل سایر ضوابط قرار بگیرد.

۳.۵.۳ ابهام در ضابطه «صوری‌شدن معاملات»

نکته دیگر آن است که درباره این‌که آیا صوری‌شدن معاملات خودش به‌طور مستقل یک ضابطه عمومی قراردادهاست یا نه، بحثی نشده است، اما این موضوع جای بررسی دارد، زیرا طبق تعریف مختار نویسندگان محترم، معامله صوری معامله‌ای است که طرفین قصد جدی برای به‌وجودآوردن آثار حقوقی آن معامله را ندارند (صفحه ۳۰۴). این بدان معناست که آن‌ها از ظاهر این قرارداد برای رسیدن به مقصد اصلی خود بهره می‌برند. یعنی آن‌ها به دلیل ممنوعیت معامله موردنظر خود ظاهر معامله را تغییر می‌دهند، اما قصد خود را هم‌چنان پی‌گیری می‌کنند. در این صورت، ممنوع‌شدن معامله موردنظر آنان یا به دلیل ربوی بودن آن است یا غرری بودن یا اکل مال به باطل و امثالهم. به عبارت دیگر، صوری‌شدن معامله به معنای قصد و عزم طرفین برای پی‌گیری معامله‌ای است که به دلیل نداشتن یکی از ضوابط عمومی قراردادها باطل است. با این اوصاف، ممکن است صوری‌شدن معاملات یک ضابطه مستقل به حساب نیاید. کم‌این‌که در پژوهش‌های قبلی هم براساس اطلاعات نگارنده این سطور، این ضابطه دیده نشده است. برای مثال، در بحث حیل ربا که طرفین قصد جدی برای انعقاد یک قرارداد شرعی صحیح مانند بیع را ندارند، صاحب‌نظران اسلامی چنین معامله‌ای را ربوی می‌دانند. یعنی این معامله باطل است، چون عنصر ربا در آن وجود دارد. در نتیجه صوری‌شدن منتج به ربوی‌شدن معامله در حاق واقع شد.

۴. نتیجه‌گیری

کتاب درآمدی بر شاخص‌های بانک‌داری اسلامی هم مانند هر پژوهش دیگری حاوی نکات مثبت و منفی است که در بالا نکات مثبت آن و هم‌چنین مهم‌ترین کاستی‌های آن به‌زعم نگارنده، مورد بررسی قرار گرفت. بنابر آنچه آمد، کاستی‌های مهم و متعددی بر این کتاب وارد است و جا دارد در نسخه‌های بعدی کتاب موردعناایت قرار گیرند، اما شرط انصاف اقتضای ذکر این نکته را دارد که کاستی‌های برشمرده‌شده در بالا عمدتاً مربوط به قسمت‌هایی از کتاب است که به‌نوعی نوآوری در آن‌ها مشاهده می‌شود. برای مثال، بحث از ملاک عدالت در بانک‌داری یا ذکر شاخص برای سنجش میزان تحقق آن و هم‌چنین

شاخص‌سازی برای ارزیابی تحقق منویات اسلام در بانکداری به‌طور کلی، همگی جزء نوآوری‌های این کار محسوب می‌شود. بدین معنا که به این امور در گذشته چندان پرداخته نشده است و کارهای قوی در این موضوعات به‌سختی قابل نام‌بردن است و از این جهت این تلاش‌ها به‌مثابه اولین کارهای موجود طبیعتاً از برخی کاستی‌ها مصون نخواهند بود و دیکته نانوخته است که غلط ندارد. لذا در مجموع، این اثر تلاش بسیار ارزش‌مندی است و جای سپاس فراوان از نویسندگان محترم دارد.

هم‌چنین، مناسب است محققان بعدی به تکمیل این اثر پرداخته و ضمن حفظ و تقویت نقاط مثبت آن، تلاش کنند تا حد امکان کاستی‌های آن را برطرف کنند که در این راستا تأکید بر موارد ذیل حائز اهمیت بیش‌تری است:

- تلاش برای سازمان‌دهی مبانی منسجمی در مورد مفهوم عدالت و ویژگی‌های آن، با نگاه به قابلیت به‌کارگیری آن در نظام بانکداری اسلامی؛
- پرداختن به سایر ابعاد اسلامی بودن بانکداری از جمله اکل مال به باطل و قماری بودن قراردادها؛
- ارائه شاخص‌های دقیق‌تر با قابلیت رصد دقیق و ارزیابی کمی میزان تحقق بانکداری اسلامی.

پی‌نوشت‌ها

۱. باتوجه به این که در حجم مقاله محدودیت وجود داشت و باتوجه به اهمیت نسبی نقد محتوایی، از بیان نکات شکلی و توصیف ظاهری اثر صرف‌نظر شده و به محتوا پرداخته شده است. هم‌چنین، در بخش محتوا هم باتوجه به محدودیت بالا، در بیان نقاط مثبت اثر، به حداقل‌ها اکتفا شده و در بیان کاستی‌های آن، به مهم‌ترین نقاط ضعف بسنده شده است.

۲. البته شایان توجه است که مشابه این تحقیق در مطالعات خارجی متعددی قابل مشاهده است از جمله: Khan 2010; Mohammed et al. 2015.

۳. طبق فرمایشات حضرت امیر: «العدل اساس به قوام العالم» و «العدل أقوى اساس».

۴. این امر می‌تواند دلایل متعددی داشته باشد، از جمله «پیچیدگی مفهوم و مبنای عدالت» که به دشواری و زمان‌بر بودن تحقیقات منجر شده و این تحقیقات را از اولویت انجام می‌اندازد یا رویکرد غالباً فقهی در تحقیقات اقتصاد و مالی اسلامی که کم‌تر متعرض عدالت می‌شود و بیش‌تر به احکام اسلامی در حوزه اقتصاد و مالیه توجه می‌کند. شایان توجه است که بحث‌های

مرتبط با موضوع عدالت غالباً رویکردی فلسفی - کلامی به خود می‌گیرند که این رویکرد در تحقیقات اقتصاد و مالی اسلامی کم‌تر مورد توجه اندیشمندان این حوزه است (لااقل در مقایسه با رویکرد فقهی) حال آن‌که در نیل به نظریه‌ای خاص از آموزه‌های اسلامی، رویکردهای مختلفی چون فقهی - اصولی، فلسفی - کلامی، تفسیری، و ... در کنار هم بهتر می‌توانند اندیشمندان را مطمئن سازند به این‌که نظریه صواب کدام است.

۵. مانند سیدنورانی و همکاران ۱۳۹۶ و توکلی و کریمی ۱۳۹۳.

۶. در توضیح تفاوت رویکرد فقهی با رویکرد فلسفی کلامی قابل ذکر است که موضوع مسائل فقهی فعل مکلف است و چیستی و چگونگی آن، اما موضوع مسائل کلامی فعل خداوند است و چرایی احکام و افعال مکلفین (برای مطالعه بیشتر در این زمینه بنگرید به آثار متعددی از آیه‌الله جوادی آملی از جمله مقاله «سیری در مبانی ولایت فقیه»). بر این اساس، در رویکرد فقهی به بانک‌داری عمدتاً با مراجعه به منابع فقهی مرتبط با این حوزه، تلاش می‌شود رویه‌های موجود بررسی شود و به این سؤال پاسخ داده شود که آیا این رویه‌ها ربوی یا شبه‌ربوی به حساب می‌آید یا خیر، اما رویکرد فلسفی - کلامی به بانک‌داری ایران، با بررسی فلسفه یا حکمت حکم خدا در خصوص ربا، یعنی بحث ظلم و امثال آن، تلاش می‌کند حیل احتمالی مورد استفاده در رویه‌های موجود و احتمال غیرشرعی بودن آن‌ها را تبیین کند، هرچند که با رویکرد فقهی ممکن است چنین روش‌هایی صحیح به نظر برسند.

۷. حتی در این مورد هم رجوع مستقیم و بی‌واسطه وجود نداشته، بلکه به صورت نقل مضمون آن از منبعی فارسی است، بدین صورت: «جمعی از نویسندگان، تاریخچه جامعه‌شناسی: ۳۳۹».

۸. این درحالی است که بسیاری از آثار ترجمه در کشور ما کیفیت مناسب ندارد و کاستی‌های جدی دارند.

۹. این موضوع مزیت این فصل است، چراکه در تحقیقات مشابه، این رویکرد کم‌تر مورد استفاده قرار گرفته است، اگر نگوئیم که کاملاً محجور بوده است و در مقابل، رویکرد فقهی وجه غالب تحقیقات گذشته بوده است.

کتاب‌نامه

توکلی، محمدجواد و عبدالخالق کریمی (۱۳۹۳)، «شاخص بانک‌داری اسلامی»، معرفت اقتصاد اسلامی، ش ۱۱.

جمشیدی، محمدحسین (۱۳۸۱)، نظریه عدالت از دیدگاه فارابی، امام خمینی و شهید صدر، تهران: پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی.

جوادی آملی، عبدالله (۱۳۷۵)، «سیری در مبانی ولایت فقیه»، حکومت اسلامی، ش ۱.

- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۴)، حق و تکلیف در اسلام، قم: اسراء.
- سیدنورانی، سیدمحمدرضا و دیگران (۱۳۹۶)، «طراحی شاخص ترکیبی بانک‌داری اسلامی در ایران»، *اقتصاد اسلامی*، ش ۶۸.
- عالی‌پناه، علیرضا و محمدرضا تاج‌لنگرودی (۱۳۹۶)، «بررسی فقهی خلق پول به‌وسیله بانک‌های تجاری»، پژوهش‌نامه میان‌رشته‌ای فقهی، ش ۱۰.
- عربی، سیدهادی (۱۳۹۴)، «عدالت در اندیشه فایده‌گرایان»، *روش‌شناسی علوم انسانی*، ش ۸۴.
- عیوضلو، حسین و مجید کریمی‌ریزی (۱۳۹۴)، «شناسایی و اندازه‌گیری شاخص عدالت و کارایی در نظام بانکی؛ مورد مطالعه: بانک توسعه صادرات ایران، استان اصفهان»، *مطالعات اقتصاد اسلامی*، ش ۱۵.
- محقق‌نیا، محمدجوادی و دیگران (۱۳۹۴)، *درآمدی بر شاخص‌های بانک‌داری اسلامی*، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۹)، *مجموعه آثار*، ج ۱، تهران: صدرا.
- نظری، حسن (۱۳۸۲)، «عدالت اقتصادی از نظر هایک و اسلام»، *نامه مفید*، ش ۲۵.

- Dusuki, Asyraf Wajdi (2008), "Banking for the Poor: the Role of Islamic Banking in Microfinance Initiatives", *Humanomive*, vol. 24, no. 1.
- Hasan, Zubair (2008), "Credit Creation and Control: An Unresolved issue in Islamic Banking", *International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management*, vol. 1, no. 1.
- Khan, F. (2010), "How Islamic is Islamic Banking?", *Journal of Behavior and Organization*, vol. 76.
- Mohammed, Mustafā Omar, Kazi M. Tarique, and RafikullIslam (2015), "Measuring the Performance of Islamic Banks Using Maqāsīd-Based Model", *Intellectual Discourse*, vol. 23.
- Sani M. D., Arfah, Ahamed Kameel Meera, and A. Aziuddin (2012), "Fractional Reserve Banking and Maqasid Al-Shariah, an Incompatible Practice": <<http://ssrn.com>>.
- Sen, Amartya (2009), *The Idea of Justice*, The Belknap Press of Harvard University Press.